

تعلیم و تربیت

در نظر نایفه شرق خواجه نصیر الدین طوسی

نگارش آقای همائی

فلاسفه و دانشمندان قدیم ما در باب « تعلیم و تربیت » چه می‌گفتند ؟ و این فن شریف را « داخل در کدامیک از شعب علوم و معارف بشری می‌شمرده‌اند ؟

ما در این باب یکی از بزرگترین حکما و دانشمندان ایران را که عظمت مقامش نزد عموم دانشمندان عالم ثابت و مسام است انتخاب نموده قسمتی از افکار او را از روی یکی از مؤلفانش در اینجا نقل می‌کنیم . و امیدواریم که فضلا و دانشمندان معاصر هر کدام بنوبت خود عقاید و افکار یکی از دانایان قدیم ما را در باب تعلیم و تربیت خلاصه کرده در این مجموعه بیادگار ثبت کنند تا هم حقی از بزرگان گذاشته شود و هم راه تحقیق و تتبع در عقاید و افکار علما و معقبات آنها با یکدیگر هموار و آسان گردد . و نیز « آنچه داریم زیگانه تمنا نکنیم »

استاد البشر خواجه نصیر الدین طوسی (محمد بن محمد بن حسن جهرودی معروف بطوسی ۵۹۴ - ۶۷۳) بحسب و حده ای که در دیباچه کتاب « اخلاق ناصری » داده است مختصری از اقوال و آراء حکماء سافرا در ابواب حکمت عملی تقریر داده و در حقیقت خلاصه ای از عقاید خود و دانایان دیگر را در این مجموعه که از تفاسیر گرانمای آثار فارسی است بیادگار گذارده است . و با عطف توجهی بر موز و حقایق کتاب مذکور جواب هر دو سوال فوق واضح و معلوم میگردد چون نسخ چاپی (اخلاق ناصری) عموما مغلوط و مشوش می باشد و گذشته از عبارات بعضی مطالب نایجا که اصلا مربوط باین کتاب نبوده بتصرف نساخ بدان ماحق شده است - ماعین عبارات خواجه را در باب تربیت اولاد مطابق نسخ قدیمه بالنسبه صحیح در پایان مقدمه ای که ما خود نیز همان کتاب است نقل خواهیم کرد .

ناصر الدین عبد الرحیم بن ابی منصور ۱ از طرف پادشاه
ناصر الدین عبد الرحیم اسماعیلی
اسمه علیه (علاء الدین محمد بن حسن) حاکم قهستان و از
مردم فاضل علم پرور زمان خود بود . توجه کاملی بترویج

و اخلاق ناصری

علوم و آداب و تربیت علما و افاضل روزگار داشت . دانشمندان را از هر گوشه بحضرت خود گرد میکرد و آنها را بتالیف و ترجمه کتب علمی و اخلاقی از عربی بفارسی و امید داشت و از این رهگذر آثار گرانمای بنام خود باقی گذاشت . از آن جمله کتاب « اخلاق ناصری » است که هم از حیث عظمت مؤلف و هم از جهت اهمیت موضوع و مطالب و سبک نگارش فارسی بر جسته ترین اثر علمی و ادبی نیمه اول قرن هفتم هجری می باشد . و بر روی دم توان گفت که در آثار نثر فارسی بی نظیر است

۱ - در جامع التواریخ رشیدی در وقایع سال (۶۵۳) می نویسد که هولاکوخان ملک شمس الدین گرت را نزد ناصر الدین محتشم برسات بقلعه سر تخت فرستاد . ناصر الدین آنوقت پیر و ضعیف شده بود فرمانرا امتثال نمود و در صحبت ملک شمس الدین در ۱۷ جمادی الاولی با انواع تحف و هدایا ببندگی حضرت آمد و بشرف خا کبوس مستسعد گشت . عاطفت شاهانه بقبول آن هدایا اورا سیور غامبشی فرمود و فرمود چون رزن و فرزندان رحم کرده فرو آمدی چرا اهل قلعه را فر و نیاوردی بجواب گفت ایستازرا پادشاه خورشاه است گوش فرمان او دارند . هولاکوخان او را پایزه و برابغ داد و بجا کمی شهر تون فرستاد و در صفر خمس و خمسین و ستمانه نماند

در آن موقع که خواجه نصیرالدین در طوس بود آوازه شهرتش بهستان پیچید و حا کم مزبور او را نزد خود خواند . خواجه بهستان رفت و بتفصیلی که در تواریخ مسطور است مدتی در قهستان وقلاع الموت در خدمت اسمعیلیه بسر برد تا آنکه هولا کوخان بایراق آمده وقلاع اسمعیلیه را فتح کرد وخواجه مستخاص گردید (۶۰۴ هجری قمری)

بطوری که خود در مقدمه می نویسد سبب تالیف کتاب (اخلاق ناصری) این بود : هر آن ایام که در قهستان خدمت حا کم آن بقعه ناصرالدین محتشم میزیست و روزی از کتاب (الطهاره) که (ابوعلی مسکویه) در تهذیب اخلاق ساخته است سخن بمیان آمد . و ناصرالدین از خواجه درخواست نمود که آن کتاب را از زبان تازی بیارسی ترجمه و تجدید ذ کر نماید . خواجه در باهی نظر قبول این مطلب را امتثال نمود ولی معاودت فکری صورتی بگریز خالص عرضه کرد واجابت این منتس را بدو عقلت نیستید : اول اینکه « معانی بدان شریفی از الفاظ بدان لطیفی که گوئی قبائی است بر بلائی آن دوخته ساخ کردن و در لباس عبارتی واهی نسخ کردن عین مسخ کردن باشد و هر صاحب طبع که بران وقوف یابد از عیب جوئی و غیبت گوئی مصون نماند .

دیگر آنکه کتاب الطهاره تنها مشتمل بر یک قسم از فنون (حکمت عملی) یعنی (تهذیب اخلاق) است و از دور کن دیگر که تجدید مراسم آنها تیز لازم و واجب میباشد یعنی (حکمت مدنی) و (حکمت منزلی) خالی است .

« پس اولی آنکه دمت بعهده ترجمه این کتاب مرهون نباشد و تقاد طاعت را بقدر استطاعت مختصری در شرح تمامی اقسام حکمت عملی بر سمیل ابتدا نه شیوه تلاوت اقتدا مرتب کرده آید » چنانکه در (حکمت خلقی) خلاصه مطالب استاد ابوعلی مسکویه را شامل بود و در دو قسم دیگر از اقوال و آراء دیگر حکماء مناسب فن اول نمطی تقریر داده شود .

ناصرالدین محتشم این رای را نیکو بیسنید و خواجه کتاب را بنام او تالیف کرد . و در ابتدا دیباچه ای مناسب حال و مقام نوشت که مشتمل بر اثناء و اطراء سادات و کبرای اسمعیلیه بود . و بعد از آنکه دستگاه اقتدار آنها بدست هولا کوخان برچیده شد مقدمه ای تازه نگاشت و قسمت مدح وستایش اسمعیلیان را حذف نمود و دیباچه ای بدل تصدیق اول ایراد کرد و گفت « اگر ارباب نسخ که برین کلمات واقف شوند مفتاح کتاب بر این طرز کنند بصواب نزدیکتر باشد » ؟

معلوم شد که کتاب اخلاق ناصری مشتمل بر سه قسمت « حکمت عملی » است . و قسمت اول یعنی « تهذیب اخلاق » شامل مطالب کتاب « الطهاره » ابوعلی مسکویه است . و دو قسمت دیگر را خواجه خود از روی اقوال و آراء فلاسفه و دانشمندان فراهم ساخته است . پس کسی که با مطالب این کتاب خاصه دو قسمت اخیرش آشنا گردد با مختصری از عقاید و آراء فلاسفه قدیم آشنائی خواهد داشت . و بدین سبب نیز برای مقصودی که در این مقاله داشتیم همین کتاب را انتخاب نمودیم .

فن تعلیم و تربیت داخل در کدامیک فن تعلیم و تربیت را قداما داخل در یکی از فنون (حکمت)

میشمرند . توضیح آنکه :

از شعب علوم است ؟

(حکمت) باصطلاح از باب معرفت عبارت است از دانستن

چیزها چنانکه باشد و قیام نمودن بکارها چنانکه باید باندازه توانائی مرد « ۳ » ۱ و بنا بر این حکمت بدو قسم : نظری (علمی) و عملی تقسیم میشود .

۱ - با (نظیر الاعراق فی تهذیب الاخلاق)

و رسمه باسم الطهاره قاضیا

۲ - خوشبختانه نسخه دیباچه اول هم نزد نگارنده موجود است .

علم: عبارت است از تصور حقایق نفس الامری و تصدیق باحکام و لواحق آنها . و عمل عبارت است از ممارست حرکات و مزاولت صناعات بطوری که آنچه درحیز قوه است بحد فعالیت برسد بطریق ارتقاء از نقص بکمال .

حکیم کامل کسی است که بقدر توانائی قوه بشری هم عالم باشد و هم عامل . کسی که بشهیز دانش و کردار پرواز میکند حکیم کاملی است که مرتبه وی بالاترین مراتب انسانی است و در حق او فرموده است عزمن قائل «**یوقتی الحکمة من یشاء ومن یؤت الحکمة فقد اوتی خیراً کثیراً**» . هر که را آینه صافی نشد از زنگ هوا دیده اش قابل رخساره حکمت نبود .

موجودات که متعلق علم بشر واقع میشوند دو قسمند : یکی آنها که وجود شان موقوف بخواست و اراده بشر نیست مانند آثار علوی - و دیگری آنها که بتصرف و تدبیر انسان وجود میگیرند مانند افعال ارادی بشر . - و بنا براین علم بموجودات هم دو قسم میشود : قسم اول را (حکمت نظری) و قسم دوم را (حکمت عملی) خوانند .

حکمت نظری بسه قسمت اساسی منقسم میشود : ما بعدالطبیعه ، حکمت ریاضی ، حکمت طبیعی هر کدام از این قسمت نیز بشعب و فروع مختلف قسمت میشوند . چنانکه ماوراءالطبیعه منقسم به (فلسفه اولی) و (الهیات) میشود

و حکمت ریاضی چهار قسم دارد بنام : علم عدد ، هندسه ، نجوم ، موسیقی ؟

و اصول حکمت طبیعی هشت صنف است بدینقرار : سماع طبیعی ، سماء و عالم ، کون و فساد ، آثار علوی ، علم معادن ، علم نبات ، علم حیوان ، علم نفس ؟

و بگفته از علوم هم داریم که از شعب و فروع علوم مذکور شمرده میشوند . چنانکه علم مناظر و مریا ، جبر و مقابله ، جرائق و امثال آن ها از فروع علم ریاضی محسوبند - و علم طب ، فلاحت ، احکام نجوم و امثال آنها از فروع علم طبیعی است .

(ناتمام)

۱ - علی المشهور در تعریف حکمت میگویند « علم باحوال اعیان موجودات است چنانکه در نفس الامر باشد بقدر طاقت بشری » این تعریف در حد خود مظهر دو منکس است و شامل (حکمت عملی) هم می شود چه بر کشت قسمت عملی نیز بدانستن است . و در حقیقت علم منقسم بدو قسم میشود یکی علمی که منتهی بعمل خارجی است و قوام آن بعمل است مانند علم طب و فن اخلاق - دیگر علمی که مرتبط بعمل خارجی مردم نیست مانند علم بحقایق ربوبی و آثار علوی و امثال آنها . معذرت این تعریف صراحت در قسمت عملی ندارد بلکه ناظر بعلم است . و از این جهت خواجه بمناسبت کتاب خود که در فن حکمت عملی است از این تعریف عدول فرمود ، و حکمت را بطوری که در متن نوشتیم تجدید کرده است تا در قسمت عملی هم صراحت داشته باشد . و ضمناً اشاره باین نکته دارد که تعریف مشهور بیشتر مناسب با کتب حکمت نظری است

۲ - علم موسیقی را قداماً جزو فنون میشمردند باین نظر که گفتگو از « نسبت مؤلفه » کنند و آنرا (علم تالیف) خوانند و چون در آوازاها بکار دارند باعتبار تناسب با یکدیگر و کمیت زمان حرکات و سکونات که میان آوازاها افتد آنرا (علم موسیقی) خوانند و مقصود از نسبت مؤلفه که در اینجا گویند غیر از (تالیف نسبت) است که در علوم ریاضی معروف است بلکه مقصود آنستکه میان چند کمیت کوچک و بزرگ و متوسط این تناسب باشد که نسبت کوچک ببزرگ مانند نسبت تفاضل میان کوچک و متوسط باشد . مثلاً اعداد ۶ ، ۹ ، ۱۰ ، ۳ دارای این تناسب هستند

($\frac{6}{10} = \frac{9}{15}$) و نسبت مؤلفه احکام مخصوصی دارد که در محل خود ثبت شده است

۳ - مقصود معرفت احوال نفس ناطقه انسانی است و چگونگی تصرف و تدبیر او در بدن و غیر بدن